

BADIIY MATNDA BAHSLI MATERIALLARNI ANIQLASH

Zavqiddin Suvonov

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
o'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, filol.f.d., (DSc)
zavqiddinsuvanov1986@gmail.com
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17376850>

Annotatsiya. irqiy kamsitish va tahqirlash, diniy kamsitish va tahqirlash, ayirmachilik (separatizm), jinsiy tajovuz targ'ibi, tarixiy haqiqatni buzish, g'ayriilmiy qarashlarni ilgari surish, diniy hukmlarning noto'g'ri talqini, g'ayriqonuniy harakatlarning oqlanishi holatlari, noto'g'ri tarjima holatlari, mantiqiy xatoliklar, noo'rin ifodalar, ilmiy xatoliklar, yashirin g'oyalarni aniqlash nazarda tutiladi.

Kalit so'z: badiiy matn, lingvistik ekspertiza, g'ayriqonuniy harakat, oqlanishi holatlari, noto'g'ri tarjima, mantiqiy xatoliklar, noo'rin ifodalar, ilmiy xatoliklar, yashirin g'oyalarni aniqlash.

Abstract. racial discrimination and insults, religious discrimination and insults, separatism, promotion of sexual assault, violation of historical truth, promotion of non-scientific views, misinterpretation of religious rulings, cases of justification of illegal actions, cases of incorrect translation, logical errors, inappropriate expressions, scientific errors, is intended to identify hidden ideas.

Абстрактный. расовая дискриминация и оскорбления, религиозная дискриминация и оскорбления, сепаратизм, пропаганда сексуальных посягательств, нарушение исторической правды, пропаганда ненаучных взглядов, неверное толкование религиозных предписаний, случаи оправдания незаконных действий, случаи неправильного перевода, логические ошибки, неуместность выражений, научных ошибок, предназначен для выявления скрытых идей.

Metodologik nuqtai nazardan, matnga lingvofenomenologik yondashuv (Ye.Gusserl, G.Shpet va boshqalar) asosida yetarli darajada rivojlangan ko'rinadi. Unda so'zlovchining maqsadli ma'nolari u yoki bu komponent belgilar, tajriba ob'ektlari, ularning aloqalari va munosabatlari tarkibiga moslashtiriladi. Shu bilan birga, bu yondashuv axborot-mantiqiy matnlarni tahlil qilishda adabiy matnlarga qaraganda ko'proq adekvat ekanligi e'tiborni tortadi.

Badiiy matnni uning muallifi sub'ektiv dunyosining aksi sifatida tushunish eksperimental estetika (G.Fexner, T.Lipps) va geshtalt estetikasi (G.Yeyzenk, R.Anxaym) hamda hissiy formalizm (K.Pratt, R.Porter) kabi sohalarga xosdir. L.A. Novikov "Xudojestvennyy tekst i ego analiz" (Badiiy matn va uning tahlili) asarida rus adabiyotida mavjud asarlar matnlarini lingvo-stilistik tahlil qilish xususida gap boradi. Har bir matn kerakli ma'lumotnoma bilan ta'minlangan. Unda asosiy e'tibor badiiy matn ichidagi bahsli manbalarni turli va o'zaro bog'liq darajalari: g'oyaviy mazmun, janr-kompozitsion tuzilma hamda estetik jihatdan tashkil etilgan tizim sifatida til birligida yaxlit tahlil qilishga qaratilgan. Talqin etuvchi til materiali, shuningdek, adabiy-tarixiy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar tahlilni o'quvchilarga qulay qilish uchun xoslangan [1].

Keyingi yillarda, bundan tashqari, sezgi tizimlari fiziologiyasi sohasida ham tadqiqotlar paydo bo'ldi. Neyroestetika sohasi doirasidagi ifoda psixofiziologiyasining kognitiv tarkibiy qismi tavsifining estetik tajribalarni badiiy matnni biologik omillar bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini beradi.

Unda go'zal (uyg'un, yoqimli va hokazo) nafaqat ijtimoiy-madaniy, milliy yoki tarixiy me'yorlarni o'rnatish natijasi, balki miyadagi umuminsoniy faoliyatning namoyon bo'lishi ham ta'kidlanadi. Shunday qilib, matnni tilning eng oliy birligi sifatida emas, balki inson tafakkurining eng yuqori birligi deb hisoblash tendensiyasi mavjud edi [2]. Ayniqsa, bahsli matnga bo'lgan qiziqish ortida esa lingvistik belgilar yordamida tashqi faoliyatni rejalashtirish va tartibga solishning ichki jarayoni bo'lgan nutq mohiyati muammolariga qiziqish yotadi [3]. Badiiy matnga bo'lgan qiziqish jarayonida til shaxsi muammosiga ham munosabat seziladi. Chunki "Tilning o'zini undan chetga chiqmasdan, uning yaratuvchisiga, tashuvchisiga, foydalanuvchisiga – shaxsga murojaat qilmasdan bilish mumkin emas [4]. Til shaxsini birinchi navbatda matn orqali bilish mumkin. Chunki "Har bir matn ortida til tizimiga ega bo'lgan til shaxsi turadi" [5]. Til shaxsi haqidagi fikrlar til va nutqqa psixolingvistik yondashuvga yaqin jarayon. Inson nutqi va tafakkur faoliyati natijasida nutqqa yondashish psixolingvistikaga matnni inson nutqiy faoliyati hodisasi, til tizimi elementlaridan foydalangan holda muallifning nutq ongida voqelikni aks ettirish usuli sifatida qarash imkonini beradi. Masalni, bu holatni tahlil qilib, A.A.Potebnya shunday deb yozgan edi: "Masal – bu kundalik munosabatlarni, insonning xarakterini, bir so'z bilan aytganda, odamlar hayotining axloqiy tomoni bilan bog'liq bo'lgan hamma narsani tushunish usullaridan biri" [6]. Ochig'i, yuqoridagilarni umuman har qanday san'at asariga bog'lash mumkin. Agar shaxslararo muloqotda odamlar har doim ham o'zlari o'ylagan narsalarini ayta olmasalar va bundan ham ko'proq ular o'ylagan hamma narsani ayta olmasalar, unda badiiy matnda shaxsiyatning namoyon bo'lishi uchun ko'proq erkinlik mavjud.

Insonning ichki dunyosi, odamlar dunyosi va ularga munosabati badiiy matnning eng muhim vazifasidir. Bu yerda G.V.Stepanovning badiiy matn nafaqat voqelikning in'ikosi, balki insonning olamga munosabatini tabiiy til vositasida ifodalashdir, degan fikri mutlaqo to'g'ridir [7]. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, badiiy matndagi bahsli o'rinning vazifalari ham ko'p qirrali ko'rinadi. U aloqaning asosiy birligi, ma'lumotni saqlash va uzatish usuli, madaniyatning mavjudligi shakli hamda ma'lum bir tarixiy davr mahsuli, shaxs hayotining aksi v. b. sifatida ishlaydi. Bu matnning ko'p qirraliligini anglatadi.

V.Shcherbadan kelib chiqqan psixolingvistikaning muhim postulati "Matn va uning ishlani-ши ёки идрок этилишидан ташқарида мавжуд эмас" degan fikrdir [8]. O'z fikrida matnning o'z proyeksiyasini yaratadigan o'quvchi uchun rag'bat sifatida, bu proyeksiya muallifning, ya'ni matnning ma'nosi haqidagi g'oyasidan farq qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Badiiy matnni idrok etish natijasini psixolingvistik tahlil qilish uchun intellektlarning o'xshashligi haqidagi qoida asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan kelib chiqadiki, matn Rubakin gipotezasiga [9] muvofiq, psixologik xususiyatlari muallifnikiga eng yaqin bo'lgan o'quvchi tomonidan eng adekvat idrok qilinadi.

Ko'rsatilgan yondashuvlar bilan bir qatorda badiiy matnga, uning qahramonlariga va muallifiga psixologik, psixoanalitik va psixiatrik yondashuvlar samarali ko'rinadi.

To'liq deb hisoblanishi mumkin bo'lgan va terminologik xususiyatga ega bo'lgan bahsli matnning ta'rifi hali ishlab chiqilmagan. Boshqa fanlar singari, tilshunoslik ham ko'pincha to'liq tushuntirishga ega bo'lmagan tushunchalar bilan ishlagan. "So'z" va "gap" tushunchalarini aniqlashga ko'p asrlik urinishlar ma'lum. Hozirgi vaqtda ularga "badiiy matn", "bahsli matn" tushunchalarini ham kiritish

mumkin. Biroq, matn tushunchasini 60-yillarning ikkinchi yarmi 70-yillarda eng tez rivojlangan tilshunoslikdagi ushbu yo'nalish doirasida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq deb o'yladik. Bu yo'nalish matn lingvistikasi deb ataladi.

Matn, odatda, muallifning umumiy niyati doirasida bir-biri bilan bog'langan jumalarning to'liq ketma-ketligi sifatida tushuniladi. Bunday takliflarning o'zaro bog'liqligi yoki izchilligini aniqlash eng muhim mezonlaridan biriga aylanadi. Demak, K.Brinker matn bir-biri bilan ma'no jihatdan bog'langan gaplarning izchil ketma-ketligi yoki boshqacha aytganda, gaplar ketma-ketligi ekanligini ta'kidlaydi [10]. Bunday ta'rifdan tadqiqotchi dastlab matnni o'quvchi tomonidan noto'g'ri talqin qilishiga yo'l qo'ymaslik uchun ushbu bog'lanish turlarini va uni uzatish qoidalarini aniqlash vazifasini oladi. Shu bilan birga, har xil turdagi matnli takrorlarga, ayniqsa, nominallarga katta e'tibor beriladi. Lotmanga ko'ra, takrorlash va matn almashtirishga qiziqish bilan bir qatorda matn ichida gapdan kattaroq uzunlikdagi birliklarni izlash va bunday birliklarni tahlil qilish – murakkab sintaktik yaxlitlik, super frazeologik birlik, paragraf xarakterli bo'ladi, [11] deydi.

Bu savollarga javob topish masalasida rus tilshunosligida sezilarli yutuqlarga erishildi. Bu vaqtda iboralararo munosabatlar va aloqalarni, shuningdek, jumla va matn o'rtasidagi oraliq birliklar muammolarini butun matnning tuzilishi va xususiyatlariga oid masalalarni o'rganuvchi ko'plab asarlar paydo bo'ldi. Bunday tahlil qurilishining turli birliklari o'rtasida paydo bo'ladigan anaforik munosabatlar g'oyasi muhim rol o'ynadi.

Ta'kidlanganidek, analogiya asl nom nuqtai nazardan anaforik bog'liqlikni yuzaga chiqarish uchun ikkinchi darajalilikni talab qiladi. Birinchi navbatda tilga olingan va ikkinchi darajali, anaforik nomlarning bunday grafikli taqsimlanishi bosh band iborasi, uning tuzilishi hamda tilga olingan nomlarning matn mohiyatiga katta qiziqish uyg'otadi. Oldindan eslatib o'tilgan matn elementlariga qarshi o'laroq muxolifat (bahsli matnga ko'ra) matnning paydo bo'lishi, uni oldindan eslatib o'tish g'oyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan boshqa hodisalarga ham e'tiborni qaratadi. So'z tarkibi haqiqiy artikulyatsiya hodisasi. Aniq va noaniq artikllarning taqsimlanishi bayonda namoyon bo'ladi. Bunda aniqlik kategoriyasini ifodalashning boshqa vositalari ham bor. Iboraning ishlanishiga qiziqish paragrafning tuzilishi bo'yicha ko'plab asarlarning paydo bo'lishida ifodalanadi.

Biroq, tilshunoslikdagi matnga bo'lgan e'tiborning ortishi, tez orada ma'lum bo'lishicha, ularning nafaqat nazariy jihatdan ancha sodda va yangi, balki matndagi uyg'unlik, ya'ni ichki bog'liqlik hamda anafora haqidagi g'oyalarga qiziqishi bilan anglashiladi. Matn tilshunosligining barcha g'oyalari va muammolari dastlab izchil matn tushunchalarining ushbu tor bazasida paydo bo'lib, sezilarli darajada kengayib bormoqda va paydo bo'lgan matn lingvistikasi asta-sekin ontologik urg'uni o'zgartirmoqda. Bunday yangi yo'nalish sari birinchi qadam sifatida matn lingvistikasining “tilni harakatda” o'rganuvchi fan sifatida ta'rifini ko'rish mumkin. Ushbu ta'rifga muvofiq, matn tilshunosligi yozma nutqda lisoniy birliklarning qo'llanilishini, ularning mohiyatini o'rganish bilan shug'ullanadi. Matn tilshunosligi dastlab shunday tushunilgan. Biroq, “til – nutq” dixotomiyasi nutqqa individuallikda namoyon bo'ladigan xususiyatlarning ma'lum bir tasodifiyligini belgilaydi. Uning qiymati til tizimini kelajakda boyitishida namoyon bo'ladi. Matn lingvistikasi esa individual qo'llanishlarni tahlil qilish bilan emas, balki “umumiy qoliplarni, nutqning umumiy shakllarini, uni boyitishning asosiy yo'nalishlarini izlashga intiladi. Matn lingvistikasining vazifasi – shu aniq sohaning substantiv va formal birliklari bilan matnning grammatik kategoriyalari tizimini topish va qurish.

Hozirgi bosqichda badiiy matnning lingvistik ekspertizasida kommunikativ reja masalalari, ishlangan matn birliklarining bir ma'noli talqinini ta'minlaydi. Unda aloqa sharoitlarini o'rganish vazifalari gaplarning semantik va rasmiy o'xshashligi muammolariga emas, balki ketma-ket joylashtirilishini ta'kidlaydi, deyiladi, Domashnevga ko'ra [12]. Badiiy matn konsepsiyasini baholashning muhim jihati sifatida kommunikativ yo'nalishida matn – muallif tomonidan bir xil idrok etish niyatida yaratilgan nutq asari qoida tariqasida, individual kommunikatorga emas, balki bir nechta va hatto ko'plab muloqotchilar uchun xosdir. I.R.Galperin esa matn mazmunini tushunishda nafaqat ma'no (ingliz tilida meaning, ruschada значение) va mohiyat (ingliz tilida main point, ruschada смысл), balki matn mazmuni (ingliz tilida content, ruschada содержание) ham muhim ekanini qat'i uqtiradi [13].

Xulosa. Tadqiqotchilar, asosan, badiiy matn tarkibidagi bahsli matnning lisoniy birliklar orqali bog'lanish turlarini o'rganish bilan shug'ullanganlarida matn lingvistikasiga xos bo'lgan shu va shunga o'xshash kuzatish hamda xulosalar umumlashtiriladi. Shu munosabat bilan bu soha bog'langan matn sifatida anglashiladi. Matn tilshunosligini tubdan yangi soha deb bo'lmaydi. Qadimgi ritorikada gaplarni bog'lash qoidalari, so'z tartibi qoidalari, artikllardan foydalanish va hokazolar muhokama markazida bo'lgan. Grammatika va uslub darsliklarida ham ko'p munosabat bildirilgan.

Адабиётлар:

1. Л.А. Новиков. Художественный текст и его анализ. 2003. <https://obuchalka.org/20220204140884/hudojestvennii-tekst-i-ego-analiz-novikov-l-a-2003.html>
2. Новиков Л.А. Лингвистическое толкование художественного текста. 1983. 19-33
3. Тарасов Е.Ф. Проблемы теории речевого общения: Научный доклад по опубликованным трудам, представленный к защите на соискание ученой степени доктора филологических наук. М.: Институт языкознания РАН, 1992. 56 с.
4. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов; Отв. ред. Д. Н. Шмелев; АН СССР, Отд-ние лит. и яз. - М.: Наука, 1987. – Б. 8. (261).
5. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов; Отв. ред. Д. Н. Шмелев; АН СССР, Отд-ние лит. и яз. - М.: Наука, 1987. – Б. 8. (261).
6. https://studme.org/216141/literatura/aleksandr_afanasevich_potebnya
7. Степанов В.В. Справочник сварщика. 1974.
8. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. А. А. Леонтьев. - Москва : Просвещение, 1969. - 211 с.; 20 см. - (Вопросы советского языкознания). – С.15.
9. Рубакин Н.А. Психология читателя и книги. Краткое введение в библиологическую психологию. - М.: 1977. <https://psyfactor.org/hist/rubakin-psiologija-chitatelja-i-knigi-1.htm>
10. Филиппов К. А. Лингвистика текста. Курс лекций. издательство С.-Петербургского университета. <https://lektsii.org/6-59819.html> .
11. https://vk.com/doc12780981_586871158?hash=7vg2si4Zq2gSETqWsjIWSiEMnGwM7elWGFxgWMGoDMD. С.32.
12. Домашнева С.Г. Выделяются: Краткое описание русских стихотворцев. – М., 1763. –с. 41.
13. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981. – 139 с.